

Research Paper

The Role of Residential Architecture in Shaping Human Behavior with Emphasis on Interpersonal Relationships (Case Study: Qajar Houses in Shiraz)

Fariba Fathi: Department of Architecture, Ahv.c., Islamic Azad university, Ahvaz, Iran

Vida Taghvaei: Department of Architecture and Urban Planning, Faculty of civil Engineering and Architecture, Technical and Vocational University (TVU), Tehran, Iran

Mohammad Ebrahim Mazhary: Department of Architecture, Faculty of Civil Engineering and Architecture, Shahid Chamran university of Ahvaz, Ahvaz, Iran

Received: 2025/06/05 **PP** 1-14 **Accepted:** 2025/07/22

Abstract

This study investigates the impact of Qajar-era houses in Shiraz on human behavior focusing on four dimensions of human relationships with the self with God with others and with nature. The research adopts a qualitative methodology with a descriptive-analytical approach and data were collected through library studies analysis of historical documents and semi-structured interviews with residents who had lived experiences in these houses. Data analysis was conducted using thematic analysis in three stages open coding axial coding and selective coding and refined through participant feedback. Simultaneously spatial analysis was carried out on three selected Qajar houses Afsharian Sarhang and Forough-ol-Molk examining factors such as spatial hierarchy orientation and human-environment interaction. The findings reveal that traditional housing particularly Qajar-era houses in Shiraz possesses a tri-layered structure physical functional and cultural that synergistically contributes to guiding and shaping human behavior. The spatial organization of these houses through elements such as the central courtyard veranda iwan vestibule hashti and transitional spaces provides a conducive environment for inner reflection social cohesion spiritual experience and environmental awareness. These patterns foster behavioral qualities such as gratitude humility empathy and tranquility. Revisiting this architectural tradition highlights the house not merely as a physical shelter but as a meaningful framework for regulating human relationships with the self others nature and the sacred. Incorporating these patterns into contemporary architecture could enhance quality of life cultural sustainability and the depth of human connections.

Keywords: Iranian- Islamic Architecture, House, Human Relationships, Behavior, Qajar Houses of Shiraz.

Citation: Fathi, F., Taghvaei, V., & Mazhary, M. E. (2025). **The Role of Residential Architecture in Shaping Human Behavior with Emphasis on Interpersonal Relationships (Case Study: Qajar Houses in Shiraz).** *Journal of Sustainable Architecture and Environment*, 3 (9), 1-14.

* **Corresponding author:** Vida Taghvaei, **Email:** Taghvaei@shariaty.ac.ir

This article is derived from the doctoral dissertation of Fariba Fathi, conducted under the supervision of Dr. Vida Taghvai and the advisory of Dr. Mohammad Ebrahim Mazhari, entitled "Reinterpreting the Conceptual Model of the House in Response to Human Communicational Needs and Its Application in Contemporary Architecture (Case Study: Qajar Houses of Shiraz)

Extended Abstract

Introduction

Architecture serves as a tangible manifestation of a society's culture, history, and value systems, fundamentally influencing human behavior, social interactions, and overall quality of life (Kadkhoda Mohammadi et al., 2020). From the perspective of environmental psychology, the physical and spatial qualities of built environments profoundly affect human perception, behavior, and interpersonal dynamics (Shahcheraghi & Bandar Abadi, 2017). Foundational theories, such as Gestalt psychology and the concept of "behavioral setting," argue that the spatial organization of environments frames human experiences and actions, thus impacting social relationships and individual conduct (Emamgholi et al., 2012).

Among various environments, the residential space—being central to human life—transcends mere physical shelter, influencing psychological well-being, the quality of interpersonal relationships, and social cohesion (Kadkhoda Mohammadi et al., 2020; Daneshgarmoghaddam & Eslampour, 2012). Traditional Iranian architecture, particularly during the Qajar period, conceptualized the house as a locus not only for residence but also for fostering social bonds, spiritual experience, and harmony with nature (Rashid Kalivori et al., 2019). Contrastingly, modernization and contemporary architectural trends often reduce "home" to a purely functional physical structure. Although distinctions exist between "home" and "housing" in literature, this study uses the terms interchangeably to denote a space that facilitates human life, social engagement, and personal experience.

Shiraz, a prominent historical and cultural hub of Iran, boasts a rich collection of Qajar-era houses exemplifying Iranian-Islamic architectural principles. These houses emphasize introversion, spatial hierarchy, privacy, and integration of nature with living spaces, effectively addressing both the physical and psychological needs of inhabitants (Memarian & Ardeshtari, 2010). Architectural features such as central courtyards, verandas, and layered privacy levels not only fulfill functional requirements but also cultivate familial, social, and spiritual connections.

Given the centrality of communication to human existence (Asiayi, 2013), this study explores its multifaceted dimensions, classifying human interactions into four domains: relationship with self, with God, with others, and with nature. These interconnected dimensions have garnered growing attention within spiritual, ethical, cultural, and psychological discourses (Gorji & Mohammadi, 2014). Architecture can foster these relationships by providing spatial contexts conducive to perception, interaction, and bonding across these four dimensions.

This research focuses on the role of built environments in shaping behavior by analyzing residential architecture from Shiraz's Qajar period. Considering the pivotal role of human relationships in individual and social behavior formation, the study investigates how Qajar house architecture influences residents' behaviors, particularly within the four relational domains. Key research questions include: How do the spatial designs of these houses affect human relationships with the self, God, others, and nature? How do these relationships manifest in everyday behaviors of residents? Employing a descriptive-analytical methodology, data were collected through literature review, historical document analysis, and qualitative interviews with individuals possessing lived experience in these houses.

Methodology

The study adopts a qualitative, interdisciplinary, and descriptive-analytical approach to examine how Qajar-era residential architecture in Shiraz influences human behavior through relational dimensions. A theoretical framework was developed through literature review, linking architecture with behavioral outcomes. Data were collected through semi-structured interviews with 15 purposefully selected participants from fields such as architecture, Islamic studies, and traditional arts. All participants had lived in both traditional and modern homes. Interviews explored how spatial design impacts relationships with self, others, nature, and God. A three-stage thematic analysis was conducted: open coding to identify concepts, axial coding to explore theme relationships, and selective coding to extract core behavioral patterns. Coding was refined through participant feedback. For spatial analysis, three Qajar houses Afsharian,

Sarhang, and Forough al-Molk were selected for their architectural variety. The analysis focused on spatial hierarchy, openness, orientation toward Qibla, and interaction between inhabitants and space. By synthesizing spatial and behavioral data, the research identifies patterns relevant to human-centered residential design that align with cultural and environmental responsiveness.

Results and discussion

Findings from the interviews indicate that the architecture of Qajar houses positively influenced all four relational dimensions—self, God, others, and nature—albeit to varying extents. Relationships with others and nature emerged as the most consistently supported domains, reflecting the architecture’s strong capacity to facilitate social and environmental engagement. While the dimensions related to self and God were also positively affected, participant responses showed greater variation. Distinct behavioral patterns were linked to each relational domain: introspection and emotional regulation for the self; religious and spiritual practices for God; social interaction and empathy for others; and environmental care and awareness for nature. Four core behavioral themes—gratitude, hopefulness, humility, and honesty—repeatedly appeared across interviews, all of which were notably reinforced by architectural elements. Spatial analysis of the selected case studies—Afsharian, Sarhang, and Forough al-Molk houses—revealed architectural features conducive to relational enrichment. These included a harmonious balance of open, semi-open, and enclosed spaces; climate-responsive design; and intentional orientation toward the Qibla. Spatial hierarchy supported transitions from public to private realms, in line with Iranian-Islamic traditions. Key architectural elements such as verandas (iwans), gardens, pools, and prayer niches served as spatial anchors for spiritual reflection and expressions of gratitude. Natural lighting and visual openness encouraged serenity and hope, while modest entrances and facades promoted humility and privacy. Functional clarity and spatial legibility embodied honesty and social integrity. A comparative reflection on contemporary housing revealed a significant decline in these relational supports. Modern residential design—dominated by density, functionalism,

and technological prioritization—tends to inhibit opportunities for reflection, spirituality, social connectivity, and interaction with nature. In contrast, Qajar-era homes, grounded in cultural and environmental awareness, fostered holistic human relationships and deeper engagement across all relational dimensions.

Conclusion

This study concludes that Qajar-era residential architecture reflects a multi-dimensional structure—comprising physical, functional, and cultural layers—that collectively shapes human behavior and enriches relational dynamics. These houses function not merely as physical enclosures but as interactive environments that nurture relationships with the self, others, nature, and the divine. The reintegration of these design principles into contemporary architecture presents a valuable opportunity to enhance quality of life, reinforce cultural continuity, and foster deeper human connections. To this end, several key recommendations are proposed: contemporary housing design should intentionally incorporate cultural dimensions by providing dedicated spaces for worship, introspection, and social engagement; it should also revive open and semi-open spatial typologies—such as courtyards, gardens, and verandas—to restore residents’ connection to nature and community life. Furthermore, greater attention must be paid to architecture’s behavioral influence, leveraging spatial organization and sensory experience to support psychological well-being and social cohesion.

Rather than advocating a return to the past, this approach encourages a creative reinterpretation of traditional architectural knowledge within modern contexts. Such a strategy addresses pressing challenges in current residential design while cultivating environments that are not only functionally efficient but also emotionally and culturally resonant.

References

- Abiyati, M., & Pourmand, H. (2022). “The concept of home in the phenomenological theories of Christian Norberg-Schulz regarding residential place (Case study: Historical Boroujerdi House in Kashan)”. *Pazand Quarterly*, 16(60), 5–30. <https://civilica.com/doc/1576065> OR JR_PAZAND-16-60_001. [In Persian]

- Akbari, M., Behbahani, R., & Irani Behbahani, H. (2021). "Interpretation of introverted Iranian houses architecture based on mental landscape in life narrative (Emphasis on memory resurrection and Möbius theory". *Islamic Architectural Research Quarterly*, 9(33). 10.52547/jria.9.4.9 [In Persian]
- Akhavat, H. (2015). "Investigating the role of Quranic verses and Shiite hadiths in shaping the physical structure of traditional housing". *Shiite Studies Quarterly*, 13(52), 191–234. https://www.shiitestudies.com/article_24217.html. [In Persian]
- Asiayi, M. (2013). *Understanding and expressing the urban environment: Volume I* (2nd ed.). Tehran: Tahan. [In Persian]
- Bazayi, M., Ghasemi Sijani, M., Shojaei, A., & Maddahi, S. M. (2021). "Investigating lifestyle changes and their impact on architectural structure and spatial configuration of indigenous houses (Case study: Qajar and Pahlavi houses in Shiraz)". *Geography (Regional Planning)*, 11(42), 45–71. 20.1001.1.22286462.1400.11.2.3.3 [In Persian]
- Barhaman, S., Parva, M., & Nasr, T. (2020). "Investigating housing from a semiotic perspective: Case study of Qajar houses and contemporary housing complexes in Shiraz". *Armanshahr Architecture and Urban Planning*, 13(31), 31–52. 10.22034/aaud.2020.113257 [In Persian]
- Daneshgarmoghadam, G., & Eslampour, M. (2012). "Analysis of the theory of environmental affordance from Gibson's perspective and its feedback in studies of human and built environment". *Armanshahr Architecture and Urban Planning*, (92), 73–86. https://www.armanshahrjournal.com/article_33213.html [In Persian]
- Dibaj, M. (2016). *Historical consciousness of Iranian architecture*, (1st ed.). Tehran: Cultural Studies Office. [In Persian]
- Emamgholi, A., Ayvazian, S., Zadehmohammadi, A., & Eslami, S. G. (2012). "Environmental psychology: The common ground of architecture and behavioral sciences". *Applied Research in Behavioral Sciences*, 14(4), 23–44. <http://noo.rs/oaBED> [In Persian]
- Haghighayegh, M., Kashmiri, H., Movahed, K., & Taghipour, M. (2023). "Analysis of citizen health with a community-based approach in urban housing in Shiraz". *Urban Environment Planning and Development*, 9(3), 56–68. 10.30495/juepd.2022.1959175.107 [In Persian]
- Hanif, A. (2018). "The concept of dwelling and its impact on the courtyard of Iranian houses: Case study of Qajar houses in Kashan". *Andishe-ye Memari Scientific Journal*, 2(4), 31–44. 10.30479/at.2018.1536 [In Persian]
- Kadkhodamohammadi, A., Dowlatabadi, F., & Kaboli, H. (2020). "The revelation of the world of place in residential architecture of Hawraman Takht (from an ontological perspective)". *Andishe-ye Memari*, 4(8), 120–134. 10.30479/at.2020.11841.1349 [In Persian]
- Latifi, M., Mahdaveinejad, M., Yanakone, J., & Pimenta do Vale, C. (2024). "The future Islamic architecture pattern through reading design principles in Qajar vernacular housing". *Islamic Art Studies*, 18(42), 327–342. (<https://doi.org/10.22034/ias.2021.296807.1673>) [In Persian]
- Madahi, S. M., Esfandiani Moghadam, A., Abbasi, L., & Bamani Naeini, M. (2019). "Comparative analysis of the role of semi-open residential spaces in shaping lifestyles and behavior systems in past vernacular and modern housing: Case study of Mashhad". *Armanshahr Architecture and Urban Planning*, 11(25), 149–161. https://www.armanshahrjournal.com/article_85083.html [In Persian]
- Mo'tamedi, A. (2013). "Ideal lifestyle based on relational approach (Human relation with self, God, others, and nature)". *Lifestyle Special Issue*, 4(13), 125–142. <https://doi.org/10.22054/qccpc.2013.6088> [In Persian]
- Mo'tamedi, A. (2015). "Relational personality perspective with emphasis on Islamic sources". *Religious Human Studies*, 12(34), 51–69. https://raj.smc.ac.ir/article_20864.html [In Persian]
- Mohammadi, M., Nadimi, H., & Saqafi, M. (2017). "On the application of the concept of "affordance" in the design and evaluation of built environment". *Soffeh*, 27(2), 21–34. 20.1001.1.1683870.1396.27.2.2.4 [In Persian]

- Mortezavi, Sh. (2001). Environmental psychology and its application. Tehran: Shahid Beheshti University. [In Persian]
- Nasr, T. (2005). Architecture and urbanism of Shiraz in the Pahlavi era. Tehran: Rozaneh Kar. [In Persian]
- Nasr, T. (2022). "The necessity of paying attention to the place of "Islamic wisdom" in urban planning and architecture for future studies in the Islamic-Iranian progress model". *Regional Planning Quarterly*, 12(46), 194–209. (<https://doi.org/10.30495/jzpm.2022.30128.4076>) [In Persian]
- Rashidkalivor, H., Abbaszadeh-Diz, F., Akbari, H., & Shahrودي-Kaloor, M. (2019). "Investigating sense of place based on physical and non-physical indicators in independent and apartment houses (Case study: Tabriz)". *Journal of Geography and Urban Development*, 6(2), 195–215. <https://doi.org/10.22067/gusd.v6i2.83145> [In Persian]
- Rapaport, A. (2013a). Anthropology of housing (Kh. Afzalian, Trans.). Tehran: Ketabkadeh Kasra. (Original work published in English) [In Persian]
- Rapaport, A. (2013b). The meaning of the built environment (F. Habib, Trans.). Tehran: Urban Planning and Processing Co. (Original work published in English) [In Persian]
- Razm-Ahang, V., & Kashmiri, H. (2023). "Evaluation of physical-environmental components' role in mental health of residential complex inhabitants". *Modern Architectural Studies*, 7(3), 7–21. https://arch.fatemiyeShiraz.ac.ir/article_725710.html [In Persian]
- Sadeghi-Pey, G. (2020). "The position and role of Islamic architecture in Islamic civilization". *New Research in Jurisprudence and Family Law*, 1(1), 52–70. https://jflw-rey.whc.ir/article_90.html [In Persian]
- Sadeghlou, T., Ahmadi, S., & Mahmoudi, H. (2019). "Analysis of housing quality effects on rural residents' health (Case study: Shandiz rural district)". *Rural Research and Planning Journal*, 8(3), 59–80. 10.22108/sppl.2016.21625 [In Persian]
- Shahcheraghi, A., & Bandarabad, A. (2017). Surrounded by environment: Application of environmental psychology in architecture and urban planning. Tehran: Jihad Daneshgahi, Tehran Organization. [In Persian]
- Vafadari Komarelia, D., Nazmfar, H., Hami, A., & Yazdani, M. (2024). "Analysis and identification of indicators for planning and designing joyful urban landscapes". *Journal of Urban and Regional Sustainable Development Studies*, 5(4), 69–86. [HTTP://WWW.SRDS.IR/ARTICLE_211617.HTML](http://www.srds.ir/article_211617.html) [In Persian]
- Vatigh, B., & Poshtoteni Zadeh, A. (2009). "Concepts of housing in Quranic verses and Islamic narrations". *Housing and Rural Environment*, 50–65. [HTTP://JHRE.IR/ARTICLE-1-45-FA.HTML](http://jhre.ir/article-1-45-fa.html) [In Persian]
- Valizadeh Oghani, M., & Homayoun, S. S. (2021). "Challenges of architecture and urbanism in Iran from the perspective of Islamic ethics (A comparative study of traditional and contemporary architecture)". *Building Engineering and Housing Sciences*, 14(1), 1–11. https://Behs.Bhrc.Ac.Ir/Article_140255.html [In Persian]

فصلنامه معماری و محیط پایدار

دوره ۳، شماره ۹، بهار ۱۴۰۴
https://sanad.iau.ir/journal/jsae
شاپا الکترونیکی: ۲۹۸۱-۰۸۹۲

مقاله پژوهشی

نقش معماری مسکونی در شکل‌دهی به رفتار ساکنان با تأکید بر روابط انسانی (نمونه موردی: خانه‌های قاجاری شیراز)

فریبا فتحی: گروه معماری، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران

ویدا تقوایی^۱: گروه معماری و شهرسازی، دانشکده مهندسی عمران و معماری، دانشگاه ملی مهارت، تهران، ایران

محمد ابراهیم مظهری: گروه معماری، دانشکده عمران و معماری، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران

دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۵ صص ۱۴-۱ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۳۱

چکیده

در معماری ایرانی - اسلامی، خانه تنها محلی برای سکونت نیست، بلکه فضایی پویا برای شکل‌گیری و تعالی روابط انسانی، تقویت ارزش‌های اخلاقی، و تجربه‌ای عمیق از زیست‌جهان معنوی محسوب می‌شود. پژوهش حاضر با هدف بررسی تأثیر معماری خانه‌های قاجاری شیراز بر رفتار انسانی، با تمرکز بر چهار بُعد ارتباطی انسان با خود، خداوند، دیگران و طبیعت، انجام شده است. روش تحقیق کیفی با رویکرد توصیفی - تحلیلی بوده و داده‌ها از طریق مطالعات کتابخانه‌ای، تحلیل اسناد تاریخی و مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ساکنان دارای تجربه زیسته در این خانه‌ها گردآوری شده است. تحلیل داده‌ها با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون در سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی صورت گرفته است و با بازخورد مشارکت‌کنندگان تکمیل و اصلاح شده است. هم‌زمان، تحلیل فضایی بر روی سه خانه منتخب قاجاری شامل خانه‌های افشاریان، سرهنگ و فروغ‌الملک انجام شد و عواملی چون سلسله‌مراتب فضایی، جهت‌گیری و تعامل انسان با محیط مورد بررسی قرار گرفته است. یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که مسکن سنتی، به‌ویژه خانه‌های قاجاری شیراز، واجد ساختاری سه‌لایه‌ای (کالبدی، عملکردی، فرهنگی) است که در تعامل با یکدیگر، به هدایت و شکل‌دهی رفتارهای انسانی کمک می‌کنند. سازمان فضایی این خانه‌ها، از طریق عناصری همچون حیاط مرکزی، ایوان، هشتی و فضاهای انتقالی، بستر مناسبی برای تأمل درونی، انسجام اجتماعی، تجربه معنوی و آگاهی محیطی فراهم کرده است. این الگوها، ویژگی‌های رفتاری چون شکرگزاری، تواضع، همدلی و آرامش را تقویت می‌کنند. بازخوانی این معماری، نه تنها بستر زیستی، بلکه عامل مؤثری در تنظیم روابط انسان با خود، دیگران، طبیعت و امر قدسی است. بهره‌گیری از این الگوها در معماری معاصر می‌تواند به ارتقاء کیفیت زیستی، پایداری فرهنگی و تعمیق روابط انسانی بینجامد.

واژه‌های کلیدی: معماری ایرانی اسلامی، خانه، روابط انسانی، رفتار، خانه‌های قاجار شیراز

استناد: فتحی، فریبا، تقوایی، ویدا و مظهری، محمد ابراهیم (۱۴۰۴). نقش معماری مسکونی در شکل‌دهی به رفتار ساکنان با تأکید بر روابط انسانی (نمونه موردی: خانه‌های قاجاری شیراز). فصلنامه معماری و محیط پایدار، ۳(۹)، ۱-۱۴.

^۱ نویسنده مسئول: ویدا تقوایی، پست الکترونیکی: Taghvaei@shariaty.ac.ir

این مقاله مستخرج از رساله دکتری فریبا فتحی، تحت راهنمایی دکتر ویدا تقوایی و مشاوره دکتر محمد ابراهیم مظهری، با عنوان «بازخوانی مدل مفهومی خانه در پاسخگویی به نیازهای ارتباطی انسان و کاربست آن در معماری امروز (نمونه موردی: خانه‌های قاجاری شیراز)» می‌باشد.

مقدمه

معماری به منزله بازتابی از فرهنگ، تاریخ و نظام‌های ارزشی هر جامعه، نقشی بنیادین در شکل‌دهی به رفتارهای انسانی، تعاملات اجتماعی و ارتقای کیفیت زندگی ایفا می‌کند (کدخداحمدی و همکاران، ۱۳۹۹). از منظر روان‌شناسی محیطی، ویژگی‌های فضایی و کالبدی محیط می‌تواند به گونه‌ای مؤثر بر ادراک، رفتار و کنش‌های متقابل انسان‌ها تأثیرگذار باشد (شاهچراغی و بندرآبادی، ۱۳۹۶). نظریه‌هایی همچون روان‌شناسی گشتالت و مفهوم «قرارگاه رفتاری» بر این باورند که سازمان فضایی محیط، بستری برای تجربه، درک و عملکرد انسان فراهم می‌آورد و از این طریق می‌تواند به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم بر روابط اجتماعی و رفتار فردی اثر بگذارد (امامقلی و همکاران، ۱۳۹۱). در این میان، مسکن به‌عنوان نخستین و بنیادی‌ترین فضای زیستی انسان، نقشی فراتر از تأمین صرف آسایش فیزیکی ایفا می‌کند و بر ابعاد روان‌شناختی، کیفیت روابط انسانی و انسجام اجتماعی اثرگذار است (کدخداحمدی و همکاران، ۱۳۹۹؛ دانشگرمقدم و اسلام‌پور، ۱۳۹۱). در معماری سنتی ایران، به‌ویژه در دوره قاجار، خانه نه تنها محل سکونت، بلکه فضایی برای تقویت پیوندهای اجتماعی، تجربه زیسته معنوی و ارتباط با طبیعت تلقی می‌شد (رشید کلیور و همکاران، ۱۳۹۸). در فرایند مدرنیزاسیون و شکل‌گیری معماری معاصر، مفهوم «خانه» غالباً به یک کالبد فیزیکی فروکاسته شده است. اگرچه برخی منابع پژوهشی میان دو مفهوم «خانه» و «مسکن» تمایز قائل شده‌اند، در این پژوهش این دو واژه مترادف در نظر گرفته شده‌اند و هر دو به فضایی اطلاق می‌شوند که بستری برای زیست انسانی، تعاملات اجتماعی و تجارب فردی ساکنان فراهم می‌سازد.

شهر شیراز به‌عنوان یکی از مراکز مهم تاریخی و فرهنگی ایران، مجموعه‌ای ارزشمند از خانه‌های قاجاری را در خود جای داده است که بازتابی شاخص از معماری ایرانی-اسلامی به‌شمار می‌آیند. این خانه‌ها با تأکید بر مفاهیمی چون درون‌گرایی، سلسله‌مراتب فضایی، حفظ حریم خصوصی و تلفیق طبیعت با فضای زیست، به‌گونه‌ای طراحی شده‌اند که به نیازهای زیستی و روان‌شناختی انسان به‌خوبی پاسخ داده‌اند (معماریان و اردشیری، ۱۳۸۹). بهره‌گیری هوشمندانه از عناصری مانند حیاط مرکزی، ایوان و فضاهای نیمه‌عمومی و خصوصی، علاوه بر کارکرد عملکردی، بستر مناسبی برای تقویت پیوندهای خانوادگی، اجتماعی و معنوی فراهم ساخته است. با توجه به اینکه ارتباط یکی از ارکان بنیادین حیات انسانی محسوب می‌شود (آسیایی، ۱۳۹۲)، این پژوهش به بررسی ابعاد مختلف آن پرداخته است. تعاملات انسانی در چهار حوزه اصلی، شامل رابطه با خود، خداوند، دیگران و طبیعت، قابل دسته‌بندی‌اند؛ حوزه‌هایی که در دهه‌های اخیر در مباحث عرفانی، اخلاقی، فرهنگی و روان‌شناختی به‌طور فزاینده‌ای مورد توجه قرار گرفته‌اند. این روابط از تأثیری متقابل و نظام‌مند برخوردارند؛ به‌گونه‌ای که کیفیت ارتباط فرد با خداوند، بر سایر روابط انسانی اثرگذار است و درک صحیح از خویشتن، شرط لازم برای ایجاد ارتباط سازنده با دیگران تلقی می‌شود (گرگی و محمدی، ۱۳۹۳). در این میان، معماری با فراهم‌آوردن بستر فضایی مناسب برای ادراک، تعامل و پیوند انسان با خود، دیگران، طبیعت و امر قدسی، نقشی مؤثر در تقویت این روابط ایفا می‌کند. پژوهش حاضر با تمرکز بر نقش محیط کالبدی در شکل‌گیری رفتار انسانی، معماری مسکونی دوره قاجار در شهر شیراز را مورد بررسی قرار داده است. از آن‌جا که روابط انسانی از مؤلفه‌های بنیادین در شکل‌گیری رفتارهای فردی و اجتماعی به‌شمار می‌رود، هدف اصلی تحقیق، تبیین چگونگی تأثیر معماری خانه‌های قاجاری بر رفتار ساکنان با تمرکز بر روابط انسانی است. در این راستا، سؤالاتی نظیر چیستی و چگونگی تأثیر طراحی فضایی این خانه‌ها بر روابط چهارگانه انسان (رابطه با خود، خداوند، دیگران و طبیعت) و رفتارهای روزمره ساکنان مطرح گردیده است. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی بوده و گردآوری داده‌ها از طریق مطالعات کتابخانه‌ای، تحلیل اسناد تاریخی و انجام مصاحبه‌های کیفی با افراد دارای تجربه زیسته در این خانه‌ها صورت پذیرفته است.

پیشینه و مبانی نظری تحقیق

معماری به‌عنوان بازتابی از فرهنگ، تاریخ و نظام‌های ارزشی هر جامعه، نقش بنیادینی در شکل‌دهی به رفتارهای انسانی، ارتقای کیفیت زندگی و تسهیل تعاملات اجتماعی ایفا می‌کند (کدخداحمدی و همکاران، ۱۳۹۹؛ دانشگرمقدم و اسلام‌پور، ۱۳۹۱). در همین راستا، کانتر نیز بر اهمیت فرم و ساختار کالبدی محیط در شکل‌گیری الگوهای رفتاری و روانی انسان تأکید کرده است (دانشگرمقدم و اسلام‌پور، ۱۳۹۱). معماری به‌عنوان هنر، ارتباط پیوسته‌ای با علوم انسانی و علوم رفتاری دارد (لنگ، ۱۳۹۳). با توجه به اینکه افراد ساعات قابل توجهی از عمر خویش را درون محیط‌های ساخته به سر می‌برند، اما از تأثیر مستقیم عوامل محیطی و مناظر پیرامون مجموعه‌های ساخته شده بر سلامت روان، آگاهی چندانی ندارند (طباطبائیان، ۱۳۹۲). محیط، نه تنها بر رفتارها و احساسات افراد تأثیر می‌گذارد، بلکه کیفیت زندگی و رفاه روانی آن‌ها را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد. مطالعات متعدد بیانگر آن‌اند که محیط‌های معماری نقشی اساسی در ارتقای کیفیت روابط اجتماعی، تقویت احساس امنیت و شکل‌گیری هویت جمعی ایفا می‌کنند (ملاجعفری و ضرغامی، ۲۰۲۴). محیط همچنین بر روابط انسانی نیز تأثیرگذار

می‌باشد. از شواهد پژوهشی نشان می‌دهند که کیفیت روابط انسانی در محیط‌های کاری یکی از عوامل تعیین‌کننده در کیفیت زندگی شغلی افراد به‌شمار می‌رود؛ امری که در مورد محیط‌های سکونتی نیز مصداق دارد (تبریزی و فدایی صابر، ۱۳۹۰). در واقع این تأثیرگذاری محدود به فضاهای عمومی یا کاری نیست، بلکه به‌شکل گسترده‌ای به فضاهای مسکونی نیز تسری می‌یابد. لذا محیط بر روابط انسانی و روابط انسانی بر کیفیت زیست انسان‌ها تأثیر گذارند.

در ادبیات تخصصی، «محیط» به کلیه عناصر پیرامونی اطلاق می‌شود که به‌صورت بالقوه با فرد در تعامل و ارتباط قرار می‌گیرند (پاکزاد، ۱۳۹۴). این محیط حاوی ظرفیت‌ها و امکاناتی است که انسان‌ها، متناسب با نظام ارزشی و سطح ادراک خود از جهان پیرامون، از آن‌ها در راستای پاسخ‌گویی به نیازهایشان بهره می‌گیرند (آسیایی، ۱۳۹۲). از این منظر، محیط همچون ظرفی است که احساسات و کنش‌های انسانی را در خود جای می‌دهد و متقابلاً رفتار و ادراک انسان نیز تحت تأثیر ویژگی‌های آن شکل می‌گیرد. (شاهچراغی و بندرآباد، ۱۳۹۶). محیط با ویژگی‌های خود مبانی فکری ساکنانش را می‌سازد (عطائی‌همدانی و همکاران، ۱۳۹۶). معماری، به‌مثابه جلوه‌ای از محیط انسان‌ساخت، بازتابی از تلاش انسان برای سامان‌دهی فضا در پاسخ به نیازهای عملکردی، زیباشناختی و فرهنگی در بستر محیط طبیعی است. همانطور که پیشتر ذکر شد، محیط نیز مفهومی گسترده دارد و شامل کلیه عواملی است که انسان را دربر می‌گیرند و بر کنش‌ها و فعالیت‌های او تأثیر می‌گذارند. هر یک از عناصر محیطی در فرایند شکل‌گیری رفتارها و کنش‌های انسانی سهم خاص خود را دارا هستند (آسیایی، ۱۳۹۲). در این میان، روان‌شناسی محیطی با تأکید بر پیوند میان انسان و محیط، بیان می‌دارد که سازمان فضایی و ساختار کالبدی محیط قادر است به صورت مستقیم یا غیرمستقیم بر ادراک، تجربه زیسته و روابط اجتماعی افراد تأثیرگذار باشد. این دیدگاه به‌ویژه در چارچوب نظریه‌هایی نظیر گشتالت و قرارگاه رفتاری مورد توجه قرار گرفته است، که نقش هدایت‌گر فضا در جهت‌دهی به رفتارهای انسانی را برجسته می‌سازند (امامقلی و همکاران، ۱۳۹۱).

محیط، مجموعه‌ای سازمان داده شده از توانش‌ها یا قابلیت‌ها است (مقدم و اسلامپور، ۱۳۹۱). قابلیت‌ها خصوصیت‌های معنایی - عملکردی محیط فیزیکی و اجتماعی هستند که در روابط بین شخص و محیط پایه‌گذاری می‌شوند (محمدی و همکاران، ۲۰۱۷). قابلیت‌های محیط بر انسان تأثیرگذار است. نتایج برخی پژوهش‌ها نشان داده‌اند که عناصر طبیعی همچون نور طبیعی و فضای سبز در فضاهای مسکونی می‌توانند نقش مؤثری در افزایش شادابی روانی و ارتقای تعاملات اجتماعی میان ساکنان ایفا کنند (وفاداری کمارعلیا و همکاران، ۲۰۲۴) و می‌توانند به بهبود کیفیت زندگی و رضایتمندی ساکنان بینجامند (اس‌تی - جون و همکاران، ۲۰۲۲). همچنین، تناسب فضایی و هندسه معماری به‌عنوان عوامل مؤثر بر تجربه روانی فضا، می‌توانند در ایجاد حس آرامش و امنیت ذهنی نقش داشته باشند. این یافته‌ها، اهمیت طراحی معنادار و انسان‌محور در معماری را در شکل‌گیری تعاملات اجتماعی و بهبود کیفیت زیست انسانی مورد تأکید قرار می‌دهند (اخوت، ۱۳۹۴). نتایج مطالعاتی گوناگون مؤید آن است که نظریه‌های گشتالت، بوم‌شناسی و قرارگاه‌های رفتاری بارکر، ظرفیت‌های بالقوه محیط‌های فیزیکی را در جهت‌دهی به رفتار انسانی روشن می‌سازند. (شاهچراغی و بندرآباد، ۱۳۹۶)؛ (امامقلی و همکاران ۱۳۹۱)، در این راستا، رفتار انسانی به‌عنوان محصولی از تعامل میان انگیزه‌ها و نیازهای فردی، قابلیت‌های محیط، ادراک ذهنی فرد از جهان بیرونی و معنای منتج از آن، قابل تحلیل است (پاکزاد، ۱۳۹۴).

نگرش طراحان به محیط ساخته شده به میزان زیادی در پیوند با نگرش آن‌ها نسبت به انسان است. (لنگ، ۱۳۹۳). نگرش به انسان در طراحی ظرف زندگی وی نیز تأثیرگذار است و این موضوع تحت تأثیر فرهنگ هر جامعه می‌باشد. از نظر راپاپورت، نقش فرهنگ حاکم بر یک جامعه در شکل‌گیری معنای محیط، از اهمیت بالایی برخوردار است. او معتقد است مردم به یاری فرهنگ یعنی مجموعه ارزش‌ها، باورها، جهانبینی و نظام‌های نهادی مشترک، به محیط خود معنی داده و می‌توانند فضای بی معنی را به مکان تبدیل کنند (راپاپورت، ۱۳۹۲ ب). در پژوهش حاضر، نگرش و ارزش‌های حاکم بر فرد مسلمان ملاک بررسی می‌باشد. اسلام، نمونه درخشانی از آگاهی‌های اکولوژیک می‌دهد و قرآن چنین تعلیم می‌دهد که کیهان، طبیعت و محیط، همگی آیاتی از آفریدگار جهان می‌باشند (آسیایی، ۱۳۹۲).

تعالیم اسلام انسان را به عنوان جانشین خداوند تبارک و تعالی در زمین معرفی می‌کند و انسان بایستی محیطی را به وجود آورد که امکان پرهیزگار بودن و پرهیزگار ماندن را برای او فراهم آورد (نصر، ۲۰۲۲). مکان در نظام فکری اسلامی، واجد دو بُعد مادی و معنوی است که به‌صورت هم‌زمان، پاسخ‌گوی نیازهای جسمانی و روحی انسان می‌باشد (وثیق و پشتون‌زاده، ۱۳۸۸). بر این اساس، برنامه‌ریزی و طراحی در معماری اسلامی باید با رویکردی هدف‌مند و در راستای غایت زندگی انسانی، یعنی تحقق عبودیت و تعامل سازنده با هستی، سامان یابد. معماری اسلامی در این چارچوب از یک‌سو بستری برای آرامش روانی و تعالی روحی تلقی می‌شود و سوی دیگر فضایی برای تقویت تعاملات انسانی و اجتماعی نیز فراهم می‌آورد. این نوع معماری، متکی بر ارزش‌های فرهنگی، اخلاقی و دینی، ساختاری را بنیان می‌نهد که در آن پیوندهای اجتماعی و روابط انسانی تقویت می‌گردد. بر این مبنای، معماری اسلامی نه تنها در پی رفع نیازهای مادی انسان است، بلکه سعی در تجلی مفاهیم والای معنوی، اخلاقی و عرفانی دارد.

یکی از اهداف غایی معماری این است که محلی را به مکانی قابل بهره‌برداری و سکونت تبدیل کند، بدان معنا که ذات نهفته و بالقوه حاضر در عناصر محیط را عیان نماید (آبیاتی و پورمند، ۲۰۲۲). مسکن به عنوان یکی از اصلی‌ترین نمودهای محیط کالبدی، نقشی کلیدی در سامان‌دهی فیزیکی زندگی انسان ایفا می‌کند. هایدگر معتقد است رابطه انسانی با مکان‌ها به واسطه سکونت، شکل می‌گیرد (قاسمی و همکاران، ۱۴۰۱). در حقیقت، مسکن یکی از ارکان کلیدی توسعه در هر جامعه به‌شمار می‌رود که با ابعاد چندگانه اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی و کالبدی خود، تأثیرات گسترده‌ای بر سلامت فردی و سیمای اجتماعی جامعه دارد (حقایق و همکاران، ۱۴۰۲). تأثیر فرهنگ در شکل‌گیری سکنی‌گزینی انسان‌ها به معنای در نظر گرفتن پیچیدگی‌های انسانی و مکانی در رابطه متقابل انسان، فرهنگ و محیط بسیار مهم است. (راپاپورت، ۱۳۹۲ الف). بنابراین، مسکن نه تنها به عنوان یک فضای فیزیکی، بلکه به عنوان بازتابی از فرهنگ، جهان‌بینی و ارزش‌های فرد، نقش عمده‌ای در شکل‌دهی به جهان فرد و تجربه انسانی ایفا می‌کند. در مسکن اسلامی، هر عنصر معماری - از نحوه سازمان‌دهی فضایی خانه، تا تزئینات، نورپردازی، جهت‌گیری فضاها و حتی انتخاب مصالح - حامل معنایی فراتر از ظاهر خود است و به نحوی طراحی می‌شود که ذهن و قلب انسان را به یاد خداوند و نظم متعالی کیهانی سوق دهد. در فرایند مدرنیزاسیون و شکل‌گیری معماری معاصر، مفهوم «خانه» غالباً به یک کالبد فیزیکی فروکاسته شده و ابعاد فرهنگی، معنوی و پایداری اجتماعی آن کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این در حالی است که، امروزه سلامتی، به عنوان یکی از مخاطرات جدی، در بخش‌های سکونتی کشورهای در حال توسعه اهمیت زیادی دارد (رزماهنگ و کشمیری، ۱۴۰۲).

پالاسما و الکساندر نیز بر اهمیت عنصر «معنا» در معماری تأکید دارند و آن را عامل اصلی در ایجاد حس تعلق و حضور معنادار انسان در فضا می‌دانند (حیدری و تقی‌پور، ۱۴۰۰). آنها نیز بر این باورند که معماری باید در کنار تأمین نیازهای فیزیکی، پاسخ‌گوی نیازهای معنوی و اجتماعی انسان باشد. در این چارچوب، توجه به تعادل میان فضاهای عمومی و خصوصی به عنوان یکی از اصول بنیادین طراحی مسکن اسلامی، زمینه‌ساز شکل‌گیری روابط انسانی سالم و مؤثر و بستری برای حفظ کرامت انسانی فراهم می‌آورد (صادقی‌بی، ۱۳۹۹). ارتباط به عنوان یکی از بنیادی‌ترین مؤلفه‌های زندگی انسانی، فرایندی دوسویه میان فرستنده و گیرنده است که از طریق یک محتوای مشترک، معنا می‌یابد. این فرایند دربرگیرنده ابعاد مختلفی از اندیشه، تعقل، اراده و رفتار است که در بستر تعامل انسان با محیط پیرامون شکل می‌گیرد (آسیایی، ۱۳۹۲). بر این اساس، کیفیت ارتباط نه تنها بازتابی از وضعیت روانی و شناختی انسان است، بلکه نقشی تعیین‌کننده در شکل‌گیری هویت فردی و اجتماعی دارد. جلال‌الدین محمد بلخی، متخلص به مولانا با تأکید بر عرفان و سعادتی حقیقی و تکامل روحی انسانی از سویی و شناخت جایگاه انسان در هستی از سوی دیگر بر روابط چهارگانه ارتباط با خود، خداوند، دیگر انسان‌ها و طبیعت تأکید دارد. او به دلیل تأمل عمیق در جهان پیرامون خود و درک معرفت صحیح از باطن آدمی، در ابعاد مختلف شناخت‌شناسی همچون خداشناسی، خودشناسی و کیهان‌شناسی غور کرده و اشراف داشته است. (گرگی و محمدی، ۱۳۹۳)

در خصوص ارتباطات چهارگانه انسان، معتمدی (۱۳۹۴) عنوان دیدگاه ارتباطی را برمی‌گزیند. از نظر وی دیدگاه ارتباطی بر گرفته از ارزش‌ها و اندیشه‌های دین اسلام می‌باشد. دیدگاهی روان‌شناختی از شخصیت انسان که بر اساس آن شناخت شخصیت از طریق نوع ارتباط‌های فرد میسر می‌شود (معتمدی، ۱۳۹۲). در این دیدگاه به منظور شناخت شخصیت، به مطالعه تعامل و ارتباط فرد با خود، خداوند، طبیعت و دیگران می‌پردازد. خاستگاه و مبانی این ارتباط‌های چهارگانه آیات قرآن و نظرات اندیشمندان بزرگ مسلمان چون مولوی می‌باشد (معتمدی، ۱۳۹۴). وی با اتکا به مبانی اسلامی، چهار بُعد اصلی ارتباط انسان را شامل ارتباط با خود، خداوند، دیگران و طبیعت می‌داند که هر یک در تعریف و تحقق هویت انسانی نقش‌آفرین‌اند. همچنین خودشناسی را مقدمه‌ای بر برقراری روابط صحیح و سازنده در سایر حوزه‌های ارتباطی معرفی می‌کند؛ چراکه تنها در پرتو شناخت صحیح از خویش است که تعامل با خداوند، انسان‌های دیگر و محیط زیست معنا و جهت می‌یابد. این نگرش، هم‌سوی با اندیشه‌های عرفانی مولوی درباره ضرورت «آگاهی از خویش» و نظریه معنای‌یافته فرانکل است که انسان را موجودی دارای ابعاد جسمانی، روانی و روحانی معرفی می‌کند و بر اهمیت توازن میان این ابعاد در سلامت روانی و معنوی انسان تأکید دارد (حسنی‌بافرانی، ۱۳۸۹).

بررسی رفتار افراد می‌تواند به عنوان راهنمایی مؤثر در فهم ویژگی‌های روانی آن‌ها، که بر اساس تجربه زیسته در فضاهای محیطی کسب شده است، مطرح گردد. رفتار به عنوان عینی‌ترین و قابل مشاهده‌ترین واکنش انسان نسبت به محیط پیرامون شناخته می‌شود (شاهچراغی و بندرآبادی، ۱۳۹۶) و علاوه بر این، به نحوه انجام فعالیت‌ها توسط فرد نیز اطلاق می‌شود (پاکزاد، ۱۳۹۴). از این رو، مطالعه رفتار انسان در ارتباط با محیط می‌تواند شناخت دقیق‌تری از تأثیرات روانی و فضایی بر ساکنان فراهم آورد.

با وجود پیشرفت‌های فناورانه در طراحی و ساخت، معماری معاصر ایران در پاسخ‌گویی به نیازهای فرهنگی، معنوی و اجتماعی انسان با چالش‌هایی اساسی مواجه است. بی‌توجهی به اصول فرهنگی و معنوی در طراحی‌های امروزی، منجر به تضعیف پیوندهای اجتماعی و کاهش تعاملات جمعی در فضاهای زیستی شده است (حیات و مولایی، ۱۴۰۲). معماری معاصر، با تمرکز بیش از حد بر فردگرایی، از مبانی اخلاقی

و ارتباطی معماری اسلامی فاصله گرفته و این امر به تضعیف روابط انسانی و فروپاشی شبکه‌های ارتباطی منجر شده است (ولی‌زاده اوغانی و همایون، ۱۴۰۰). افزون بر این، پژوهش‌های متعدد نشان می‌دهند که تحولات سبک زندگی معاصر، به‌ویژه در حوزه مسکن، تأثیراتی منفی بر طراحی فضاهای سکونتی داشته و به افت کیفیت روانی و اجتماعی محیط زندگی منجر شده‌اند (بازایی و همکاران ۱۴۰۰)؛ (صادقلو و همکاران ۱۳۹۸). در مقابل، عناصر نیمه‌باز معماری سنتی، نظیر ایوان و صفا در خانه‌های قاجاری، از کارکردهایی چندمنظوره برخوردار بوده‌اند که هم‌زمان زمینه‌ساز ارتباطات انسانی و استمرار سبک زندگی بومی بوده‌اند. در تأیید این موضوع، پژوهش‌هایی نظیر مطالعات کدخداحمدی و همکاران (۱۳۹۹) و رشید کلیور و همکاران (۱۳۹۸) نیز نشان می‌دهند که معماری سنتی ایران، با تأکید بر پیوندهای اجتماعی و معنوی، می‌تواند به‌عنوان الگویی الهام‌بخش برای بازطراحی فضاهای مسکونی معاصر در جهت ارتقای کیفیت زندگی مورد استفاده قرار گیرد. این مجموعه شواهد، لزوم بازاندیشی در رویکردهای رایج معماری معاصر و بازگشت به مبانی فرهنگی و انسانی در فرآیند طراحی را برجسته می‌سازند.

مطالعات گوناگون به بررسی مزایای الگوهای فضایی معماری سنتی اسلامی در ایران پرداخته‌اند و از کارکردهای چندلایه این الگوها در پاسخ‌گویی هم‌زمان به نیازهای فردی و جمعی انسان سخن گفته‌اند. حبیب‌زاده و همکاران (۱۴۰۱) نیز با تأکید بر ظرفیت‌های طراحی معماری، به نقش آن در تحکیم پیوندهای خانوادگی پرداخته‌اند و خاطرنشان می‌کنند که این رویکردهای طراحی، برخاسته از آموزه‌های اسلامی، قابلیت انطباق با نیازهای زندگی معاصر را نیز دارا هستند. در این میان، خانه‌های سنتی ایرانی در دوره قاجار را می‌توان نمونه‌ای بارز از تلفیق اصول فرم، عملکرد و معنا در طراحی مسکن دانست. این خانه‌ها با بهره‌گیری از عناصری چون حیاط مرکزی، ایوان، طارمی و سلسله‌مراتب فضایی، فضایی چندوجهی ایجاد می‌کردند که در آن حفظ حریم فردی، ایجاد بسترهای تعامل اجتماعی، و تقویت حس تعلق به فضا در هم تنیده شده بود (مداحی و همکاران، ۱۳۹۷). ساختار فضایی این خانه‌ها به‌گونه‌ای سامان می‌یافت که انسان را در پیوندی مداوم با دیگران، طبیعت و فضای پیرامونی قرار می‌داد و از این رهگذر، بستری برای شکل‌گیری ارتباطاتی سالم و معنادار فراهم می‌نمود. لطیفی و همکاران (۱۴۰۰) در پژوهش خود نشان داده‌اند که معماری سنتی دوره قاجار، به‌ویژه در بخش مسکونی، از ساختاری برخوردار بوده است که امکان هم‌زیستی خلوت فردی و تعاملات اجتماعی را در یک نظام فضایی منسجم فراهم می‌کرد.

با توجه به اینکه مطالعات زیادی در خصوص معماری سنتی ایرانی - اسلامی و موضوع خانه بصورت خاص انجام شده است؛ بررسی‌های انجام‌شده نشان می‌دهند که هنوز خلأهایی در زمینه تأثیر فضاهای خانه‌های سنتی بر رفتار انسانی وجود دارد که نیاز به توجه بیشتری دارد. در این راستا، این پژوهش قصد دارد تا نقش فضاهای خانه را در شکل‌دهی به رفتار ساکنان، به‌ویژه با تأکید بر ارتباطات انسانی، مورد بررسی قرار دهد. چرا که روابط انسانی، به‌ویژه برای فرد مسلمان، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و علاوه بر اینکه برای فرد احساس تعلق و همبستگی اجتماعی را فراهم می‌آورد، برای پایداری اجتماعی نیز امری ضروری می‌باشد.

مواد و روش تحقیق

این پژوهش با رویکردی توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از روش‌های کیفی و میان‌رشته‌ای، به واکاوی تأثیر معماری مسکن بر رفتار ساکنان با تأکید بر روابط انسانی در خانه‌های قاجاری شیراز پرداخته است. هدف اصلی پژوهش، تبیین تأثیرگذاری طراحی معماری بر رفتارهای ساکنان در زیست‌جهان مسکونی است. در گام نخست، به‌منظور تدوین مبانی نظری، مطالعات کتابخانه‌ای گسترده‌ای انجام گرفت که به شناسایی چارچوب مفهومی پژوهش در زمینه رابطه میان معماری و رفتار انسانی منجر شد. در ادامه، داده‌های میدانی از طریق انجام مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با مشارکت‌کنندگان منتخب گردآوری گردید. مشارکت‌کنندگان این مرحله به‌صورت هدفمند و با روش گلوله‌برفی انتخاب شدند و شامل سه گروه تخصصی (معماری و مرمت، معارف اسلامی، و هنر و صنایع دستی) بودند که دارای تجربه زیسته در خانه‌های تاریخی قاجاری و نیز منازل معاصر می‌باشند. مصاحبه‌ها به‌صورت حضوری، فردی و اطلاعاتی و با هدف تشخیص الگوهای ذهنی و رفتاری انجام پذیرفت و تا رسیدن به نقطه اشباع نظری (در مجموع ۱۵ نفر) ادامه یافت. سوالات مصاحبه حول محورهای اصلی زیر طراحی شده بود: الف) میزان تأثیر طراحی فضایی بر روابط انسانی در چهار بعد ارتباط انسان با خود، با خداوند، با دیگران و با طبیعت؛ ب) رفتارهای حاصل از این روابط؛ و ج) نقش فضاهای معماری در تقویت یا تضعیف این نوع روابط. داده‌های حاصل از این مرحله با روش تحلیل مضمون و کدگذاری نظام‌مند سه مرحله‌ای مورد تحلیل قرار گرفت. در مرحله نخست، کدهای اولیه با استناد به محتوای خام مصاحبه‌ها و با توجه به اهمیت و تکرار آن‌ها استخراج گردیدند. در مرحله دوم، با استفاده از کدهای اولیه، کدگذاری محوری انجام شد که به سازمان‌دهی مفاهیم و یافتن ارتباطات میان آن‌ها کمک کرد. در نهایت، در مرحله سوم، کدهای اصلی به‌عنوان مفاهیم مرکزی بازنمایی‌کننده الگوهای رفتاری برجسته

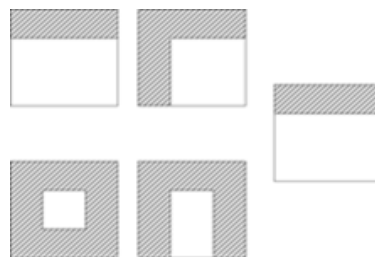
از دل کدهای اولیه تعیین شدند. بدین ترتیب، رفتارهای مورد نظر از متن مصاحبه‌ها استخراج شدند. شایان ذکر است که کدها طی فرایند تحلیل، چندین بار بازبینی و با پاسخ‌های شرکت‌کنندگان تطبیق داده شده و در نهایت نهایی شدند. در مرحله بعد، به‌منظور بررسی تطبیقی و انطباق یافته‌های رفتاری با شواهد کالبدی، سه خانه تاریخی متعلق به دوره قاجار در شیراز به‌صورت هدفمند جهت نمونه موردی بررسی شده‌اند با رفتارهای مطرح شده تطبیق داده شد. معیار انتخاب این نمونه‌ها، تنوع در سازمان فضایی، تعداد حیاط‌ها و نحوه ارتباط با فضای بیرونی بوده است تا بتوان ویژگی‌های عام الگوهای معماری آن دوره را بازنمایی کرد. تحلیل کالبدی این خانه‌ها با تمرکز بر نحوه سازماندهی فضایی (فضاهای باز، نیمه‌باز و بسته)، جهت‌گیری قبله، و الگوهای تعامل ساکنان با محیط پیرامونی انجام پذیرفت. در نهایت، یافته‌های رفتاری حاصل از مصاحبه‌ها با نتایج تحلیل کالبدی تلفیق گردید تا امکان شناسایی همبستگی میان الگوهای فضایی و ابعاد مختلف روابط انسانی فراهم آید. این رویکرد، با تأکید بر پیوند میان ساختار فیزیکی و رفتارهای انسانی، بستری برای فهم عمیق‌تر از نقش معماری مسکن در شکل‌دهی به تعاملات انسانی فراهم کرده و زمینه‌ساز ارائه چارچوبی مفهومی در راستای طراحی محیطی پایدار در معماری مسکونی است.

محدوده مورد مطالعه

بررسی کالبدی‌های تاریخی و بازگشت به گذشته، یک نیاز غیرقابل انکار است و کالبدی‌های قدیمی، ابزارهای نیرومندی برای اتصال افراد به سابقه فرهنگی هستند (کاوه و همکاران، ۱۳۹۹). شیراز، به‌عنوان یکی از کهن‌ترین شهرهای ایران و سومین حرم اهل بیت (ع)، نمونه‌ای ممتاز از شهرهای ایرانی-اسلامی به شمار می‌آید. نخستین صورت شکل‌گیری ساختار اصلی شهر به دوره رونق آن در زمان آل بویه، در قرن چهارم هجری، مربوط می‌شود (نصر، ۱۳۸۴). مطالعه بافت تاریخی این شهر در دوره قاجار، با توجه به زبان خاص معماری آن، امکان درک عمیق‌تری از معماری سنتی ایران را فراهم می‌سازد (معماریان و اردشیری، ۱۳۸۹). این بافت در طی یک فرآیند تدریجی ۱۳۰۰ ساله از دوازه محله تشکیل یافته است. این منطقه ۲٫۵ درصد از کل شهر را شامل می‌شود (زارع و همکاران، ۲۰۱۹). این بافت تاریخی، که در گذر زمان و تحت تأثیر عوامل اجتماعی، اقتصادی و فناورانه شکل گرفته، هسته فرهنگی شهر را تشکیل داده و عناصر کلیدی آن شامل گذرهای تاریخی، مراکز تجاری و مذهبی، و محلات مسکونی است. بازارها، مساجد و محلات مسکونی از مهم‌ترین اجزای این بافت‌اند که نقش مهمی در منظر شهری ایفا می‌کنند (دیداروشن و مضطرزاده، ۱۴۰۱).

ارزش‌ها و هنجارهای یک جامعه فارغ از مباحث محیطی در معماری یک جامعه مستتر است (برهمن و همکاران، ۱۳۹۹). یک خانه با تعیین جغرافیایی، منطقه‌ای و مکانی خود متعین می‌شود، در عین این که یک ساخته اصیل مکان و جا را از صورت نامرئی و قوه محض به درآورده، به آن فعلیت معماری می‌دهد. شهرها به خانه‌ها تعیین می‌بخشند و به نوبه خود خانه‌های اصیل هویت شهر را می‌سازند (دیباج، ۱۳۹۵). خانه‌های سنتی شیراز، نمونه‌ای روشن از تعامل میان معماری، محیط طبیعی و نیازهای انسانی هستند؛ معماران این خانه‌ها با توجه به شرایط اقلیمی و فرهنگی، ساختارهایی هماهنگ با زمان و مکان پدید آورده‌اند (آبیاتی و پورمند، ۲۰۲۲). بافت طبیعی شیراز، متأثر از کوه‌ها و ارتفاعات پیرامونی، نقش مهمی در شکل‌گیری سازمان فضایی خانه‌ها داشته است (معماریان و اردشیری، ۱۳۸۹). در این میان، حیاط به‌عنوان عنصر مرکزی و قلب خانه، نماد پیوند انسان با طبیعت محسوب می‌شود و نقش اساسی در درک مفهوم سکونت ایفا می‌کند (خنیف، ۱۳۹۷).

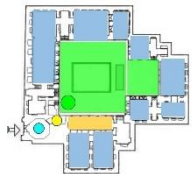
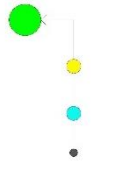
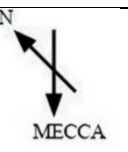
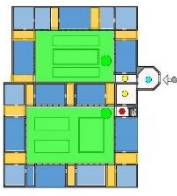
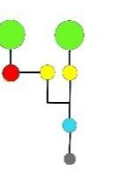
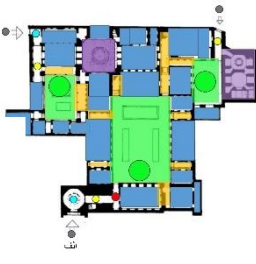
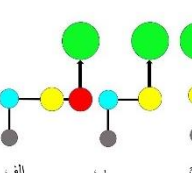
تعداد حیاط در این خانه‌ها بین یک تا سه متغیر است و سایر فضاها بر اساس الگوهای مشخصی پیرامون این حیاط‌ها سازمان‌دهی شده‌اند. ریزفضاهای موجود در این خانه‌ها در سه دسته کلی فضای باز، نیمه‌باز و بسته طبقه‌بندی می‌شوند (اکبری و همکاران، ۱۴۰۰). این سازمان فضایی، نه‌تنها در پاسخ به نیازهای اقلیمی و عملکردی طراحی شده، بلکه زمینه‌ای برای تجربه‌های زیستی و تعاملات اجتماعی نیز فراهم آورده است.

شکل ۱- الگوی ساخت پیرامون حیاط در خانه‌های قاجار شیراز

(منبع: مطالعات نویسنده‌گان، ۱۴۰۴)

جدول ۱: بررسی نمونه موردی: خانه‌های قاجار شیراز

خانه افشاریان			
پلان (ترکیب فضای باز، بسته و نیمه باز)	رابطه دنیای بیرون و درون	جهت شمال و قبله	ریز
			ریز یک حیاطه با یک ورودی ورودی، هشتی، دالان، حیاط، سه دری، پستو، پنج دری، مطبخ، ایوان، دو دری، اتاق ارسی، حوض، باغچه، آبریزگاه
خانه سرهنگ			
پلان (ترکیب فضای باز، بسته و نیمه باز)	رابطه دنیای بیرون و درون	جهت شمال و قبله	ریز فضاها
			ریز فضاها دو حیاطه با یک ورودی ورودی، هشتی، دالان، حیاط، پنج دری، صندوقخانه، پستو، پنج دری، هفت دری، ایوان، مطبخ، آبریزگاه
خانه فروغ الملک			
پلان (ترکیب فضای باز، بسته و نیمه باز)	رابطه بیرون / درون	جهت شمال و قبله	ریز فضاها
	 الف ب ج		ریز فضاها سه حیاطه با سه ورودی مجزا ورودی، هشتی، دالان، حیاط، ایوان، پستو و صندوقخانه، اتاق کرسی، اتاق گوشواره، پنج دری، سه دری، حوضخانه، مطبخ، آبریزگاه

منبع: مطالعات نویسنده‌گان، ۱۴۰۴

بحث و ارائه یافته‌های تحقیق

در این بخش، نتایج به‌دست آمده از مصاحبه‌های انجام شده ارائه شده است. همانطور که پیشتر ذکر گردید، هدف از این مصاحبه‌ها، شناسایی و ارزیابی نقش فضاهای معماری خانه‌های قاجار بر روابط انسانی شامل ارتباط فرد با خود، خداوند، دیگران و طبیعت بوده است. برای این منظور، از مصاحبه‌شوندگان خواسته شد تا بر اساس مقیاس عددی بین صفر تا یک، شدت تأثیر این فضاها بر هر یک از ابعاد ارتباطی مذکور را ارزیابی کنند. عدد صفر به معنای عدم تأثیر و عدد یک به معنای تأثیر بسیار قوی در نظر گرفته شده است. در جدول زیر، پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان در چهار حوزه اصلی ارتباطی نشان داده شده است. شناسه‌های مصاحبه‌شوندگان به‌صورت ترکیب گروه و شماره فرد در گروه آمده است. در خصوص توضیح شناسه‌های مصاحبه‌شوندگان بدین‌صورت می‌باشد که: G1-P1 تا G1-P6 مربوط به مصاحبه‌شوندگان گروه اول (معماری، شهرسازی، مرمت بناهای تاریخی) هستند. هر یک از این افراد از گروه اول، نظرات خود را در خصوص تأثیر معماری خانه‌های قاجار در ابعاد مختلف روابط انسانی (فرد با خود، فرد با خداوند، فرد با دیگران و فرد با طبیعت) ارائه داده‌اند. به‌طور مثال، "G1-P1" به معنای فرد اول از گروه اول می‌باشد. G2-P1 تا G2-P4، مربوط به مصاحبه‌شوندگان گروه دوم (معارف و علوم دینی) و G3-P1 تا G3-P5 متعلق به مصاحبه‌شوندگان گروه سوم (هنر و صنایع دستی) می‌باشند. هر یک از روابط ۳۱ با بصورت مشخص کد گذاری شده‌اند، ارتباط فرد با خود (R1) ارتباط فرد با خداوند (R2)، ارتباط فرد با دیگران (R3) ارتباط فرد با طبیعت (R4)

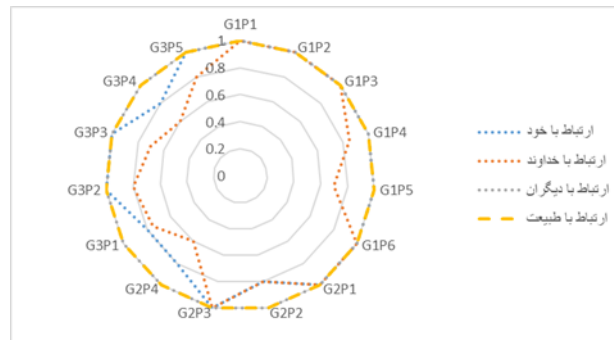
¹. Group

². Person

³. Relations

نمودار به‌طور دقیق میزان تأثیرات هر یک از این ابعاد بر روابط انسانی را بر اساس پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان نشان می‌دهد. برای هر یک از ابعاد، شدت تأثیر از ۰ (عدم تأثیر) تا ۱ (تأثیر قوی) رتبه‌بندی شده است.

همان‌طور که در نمودار مربوطه قابل مشاهده است، تمامی مصاحبه‌شوندگان به‌طور کلی نظر مثبت نسبت به تأثیر طراحی معماری خانه‌های قاجار بر روابط انسانی داشته‌اند. با این حال، شدت تأثیرات در هر یک از ابعاد، در میان مصاحبه‌شوندگان تفاوت‌هایی را نشان می‌دهد. تمامی مصاحبه‌شوندگان تأثیر مثبت معماری خانه‌های قاجار بر روابط انسانی را تأیید کرده‌اند، به‌ویژه در ابعاد ارتباط فرد با دیگران و ارتباط فرد با طبیعت که در اکثر پاسخ‌ها به شدت بالا (مقدار ۱) اشاره شده است. همچنین، در ابعاد ارتباط فرد با خود (R1) و ارتباط فرد با خداوند (R2)، اگرچه اکثریت پاسخ‌ها نشان‌دهنده تأثیر قابل توجه فضاهاست، اما برخی مصاحبه‌شوندگان شدت کمتری را در این حوزه‌ها بیان کرده‌اند. برای مثال، در گروه دوم (G2)، شدت تأثیر در ارتباط فرد با خود و خداوند، پایین‌تر از یک (مقادیر ۰.۸ و ۰.۶) گزارش شده است.

نمودار ۱- ارزیابی تأثیر معماری خانه‌های قاجار بر روابط انسانی بر اساس مصاحبه‌ها (منبع: مطالعات نویسندگان، ۱۴۰۴)

در بخش بعد، پس از انجام مصاحبه‌ها، داده‌های به‌دست‌آمده جمع‌آوری، کدگذاری و در جدول دسته‌بندی گردید. رفتارهای انعکاس یافته در جدول زیر (جدول شماره ۲) مربوط به مرحله سوم کدگذاری یا همان کدهای اصلی می‌باشند. ابتدا، رفتارهای مرتبط با هر یک از این روابط به‌طور جداگانه استخراج گردید. به این ترتیب، رفتارهای مربوط به ارتباط انسان با خود از جنبه‌های روان‌شناختی و فلسفی، رفتارهای معنوی و مذهبی مرتبط با تعامل با خداوند، رفتارهای اجتماعی و عاطفی مرتبط با روابط انسان با دیگران، و همچنین رفتارهای محیط‌زیستی مربوط به ارتباط با طبیعت شناسایی شدند. در نهایت، رفتارهای مشترک شناسایی شده‌اند.

جدول ۲- رفتارهای شناسایی شده از متن مصاحبه‌ها مربوط به هر یک از روابط انسانی

کد نوع - رابطه - رفتار	رفتار	کد نوع - رابطه - رفتار	رفتار	کد نوع - رابطه - رفتار	رفتار	کد نوع - رابطه - رفتار	رفتار
R1B1	ساده زیستی ^۲	R2B1	اختصاص مکان مشخص برای عبادت	R3B1	مسئولیت‌پذیری، تعهد	R4B1	احترام به طبیعت و عناصر آن
R1B2	حرمت به جایگاه انسان	R2B2	اعتقاد به عملکرد درست	R3B2	همدلی با دیگران	R4B2	شکرگزاری
R1B3	بندگی خداوند	R2B3	تعهد و پایبندی به اصول	R3B3	امیدوار بودن	R4B3	متنانت

^۱ Behaviors

^۲ کداولیه: زندگی ساده و بی‌پیرایه در این خانه‌ها باعث می‌شود آدم بیشتر تمرکزش رو بذاره روی چیزهای واقعی و دور بمونه از ظاهرسازی و تجملات؛ کد محوری: تمرکز بر اصالت و دوری از تجملات؛ کد اصلی: ساده زیستی

کد نوع رابطه- رفتار	رفتار	کد نوع رابطه- رفتار	رفتار	کد نوع رابطه- رفتار	رفتار	کد نوع رابطه- رفتار	
R1B4	شکرگزاری	R2B4	رعایت حقوق دیگران	R3B4	هدفمند بودن	R4B4	توجه به جهت قبله زمان کاشت گیاه
R1B5	صبوری	R2B5	بندگی	R3B5	توجه به جهت قبله	R4B5	درستکاری
R1B6	تأمل و تفکر	R2B6	عدم وابستگی به خلق و مادیات	R3B6	تعامل با دیگران	R4B6	خدایی شدن انسان
R1B7	رضایتمندی	R2B7	کنترل خشم و خود کنترلی	R3B7	احترام به دیگران	R4B7	افتادگی و دوری از تکبر
R1B8	هدفمند بودن	R2B8	توجه به جهت قبله	R3B8	صبوری	R4B8	تعهد
R1B9	امیدوار بودن	R2B9	شکرگزاری	R3B9	مشورت کردن	R4B9	نبوغ و افزایش خلاقیت
R1B10	ارزیابی رفتار خود	R2B10	رضایتمند بودن	R3B10	رعایت حریم ها	R4B10	هدفمند بودن
RIB11	استقلال و عدم وابستگی	R2B11	توجه به حضور خداوند	R3B11	نبوغ و افزایش خلاقیت	R4B11	تأمل و تفکر کردن
R1B12	رعایت چارچوب	R2B12	خدایی شدن انسان	R3B12	خود کنترلی	R4B12	خود کنترلی
R1B13	خدایی شدن انسان	R2B13	تأمل و تفکر کردن	R3B13	افتادگی و دوری از تکبر	R4B13	صداقت
R1B14	نبوغ و افزایش خلاقیت	R2B14	متنانت و صبوری	R3B14	برگزاری مراسم مذهبی	R4B14	گفتگو با خداوند
R1B15	عملکرد درست	R2B15	افتادگی و دوری از تکبر	R3B15	مهمان نواز بودن	R4B15	انعطاف پذیری
R1B16	کنترل خشم و عصبانیت	R2B16	نماز، روزه، نیایش	R3B16	تأمل کردن	R4B16	توجه به حضور خداوند
R1B17	عبادت کردن	R2B17	گفتگو با خداوند	R3B17	متنانت	R4B17	امیدوار بودن
R1B18	مسئولیت‌پذیری	R2B18	صداقت	R3B18	شکرگزاری		
R1B19	توجه به جهت قبله	R2B19	ساده زیستی	R3B19	همکاری		
R1B20	افتادگی و دوری از تکبر	R2B20	امیدوار بودن	R3B20	برگزاری مراسم دورهمی		
R1B21	گفتگو با خداوند	R2B21	همدلی با دیگران	R3B21	صداقت		
R1B22	انعطاف‌پذیری			R3B22	انعطاف‌پذیری		
R1B23	توجه به حضور خداوند			R3B23	رضایتمند بودن		
R1B24	صداقت			R3B24	خدایی شدن		
R1B25	همدلی با دیگران						

منبع: مطالعات نویسنندگان، ۱۴۰۴.

با توجه به جدول شماره یک، مطالعه سه خانه قاجاری در شیراز (افشاریان، سرهنگ و فروغ‌الملک) نشان داد که سازمان فضایی این بناها، با ترکیبی متعادل از فضاهای باز، نیمه‌باز و بسته و با رعایت اصول اقلیمی و جهت‌گیری قبله، بستر مناسبی برای شکل‌گیری روابط انسانی در چهار بُعد اصلی (رابطه با خود، خداوند، دیگران و طبیعت) فراهم کرده است. تحلیل دیاگرام‌های سلسله‌مراتب فضایی نیز بیانگر وجود الگویی منسجم و هم‌راستا با مفهوم درون‌گرایی معماری ایرانی-اسلامی بود که حرکت تدریجی از فضای عمومی به خصوصی را هدایت می‌کند. داده‌های کیفی حاصل از مصاحبه‌ها (مطابق جدول شماره دو) نیز مؤید آن است که کالبد معماری این خانه‌ها در شکل‌گیری رفتارهای خاص انسانی نقش مؤثر داشته است. چهار رفتار کلیدی «شکرگزاری»، «امیدواری»، «فروتنی» و «صداقت» به‌عنوان مضامین مشترک در روابط

انسانی شناسایی شدند که در بستر فضایی خانه‌ها تجربه شده‌اند. مفهوم شکرگزاری در عناصر معماری‌ای چون ایوان، باغچه، حوض و فضاهای عبادتی تجلی یافته است که علاوه بر ایجاد آسایش، امکان تجربه معنوی سکونت را فراهم می‌کردند. امیدواری از طریق تنوع فضایی، نور طبیعی و گشودگی بصری، به ارتقای حس آرامش و امنیت کمک می‌کرد. رفتار فروتنی نیز در سادگی نمای بیرونی، ورودی‌های غیرمستقیم و رعایت مرزهای حریم خصوصی بازتاب داشته و با ارزش‌های اخلاقی فرهنگ ایرانی هم‌راستا بوده است. سرانجام، مفهوم صداقت در نظم فضایی، وضوح عملکردها و پرهیز از تزیینات افراطی متجلی شده و نشانگر پیوند میان شفافیت کالبدی و سلامت ارتباطی است.

جدول شماره ۳ به‌طور خلاصه نشان می‌دهد که چگونه عناصر کالبدی، به‌صورت زمینه‌هایی فعال در شکل‌دهی به رفتارهای فردی و جمعی عمل کرده‌اند. این خانه‌ها نه فقط به‌مثابه مأوای فیزیکی، بلکه به‌عنوان بستری برای پرورش و نهادینه‌سازی ارزش‌های فرهنگی و اخلاقی در نظر گرفته شده‌اند؛ فضایی که در آن معماری و معنویت، کالبد و رفتار، به‌هم پیوسته‌اند.

جدول ۲- تأثیر فضاهای معماری خانه‌های قاجار بر رفتار افراد

تأثیر معماری خانه‌های قاجار بر رفتارهای فردی و معنوی در پیوند میان عناصر فضایی و مفاهیم رفتاری به‌روشنی قابل درک است. فضای ایوان مشرف به حیاط با باغچه‌های هندسی و حوض مرکزی، بستری برای شکل‌گیری حس شکرگزاری و تأمل در نعمت‌های طبیعی فراهم می‌کرد. فروتنی در طراحی ساده و بی‌پیرایه دالان‌ها و نماها نمود داشت و موجب درونی‌سازی این رفتار نسبت به خود و خداوند می‌شد. امیدواری با حضور نور طبیعی در فضاهای نیمه‌خصوصی و شاه‌نشین، به ایجاد روشنایی، پویایی و آرامش ذهنی کمک می‌کرد. صداقت نیز در نظم فضایی، وضوح عملکرد و جهت‌گیری دقیق اتاق‌های عبادت به سمت قبله، به تجربه‌ای خالص از ارتباط با خداوند و زندگی معنوی منتهی می‌شد.	تأثیر معماری خانه‌های قاجار بر رفتارهای فردی و معنوی (ارتباط انسان با خود و خداوند)
معماری خانه‌های قاجاری با سازمان فضایی درون‌گرا، تفکیک دقیق فضاهای عمومی و خصوصی، و بهره‌گیری از عناصر میانجی مانند هشتی، دالان و ایوان، بستری مناسب برای تقویت روابط اجتماعی و میان‌فردی فراهم می‌کرد. این ساختار کالبدی، رفتارهایی چون فروتنی (از طریق احترام به حریم‌ها و پرهیز از خودنمایی)، صداقت (در شفافیت عملکرد فضاها و وضوح ارتباطات)، امیدواری (با ایجاد فضاهای گرم و دلنشین برای تعاملات خانوادگی و جمعی) و شکرگزاری (در جمع‌های مذهبی و آیینی در فضاهای مرکزی خانه) را در زیست روزمره تقویت می‌نمود. چنین معماری‌ای به‌گونه‌ای طراحی شده بود که روابط انسانی بر پایه‌ی احترام، همدلی، و انسجام اجتماعی شکل گیرد و تداوم یابد.	تأثیر معماری خانه‌های قاجار بر رفتارهای اجتماعی و میان‌فردی
معماری خانه‌های قاجاری با عناصری چون حیاط مرکزی، ایوان و اتاق‌های پذیرایی، بستر مناسبی برای تقویت مفاهیم اخلاقی و اجتماعی فراهم می‌کرد. شکرگزاری در فضاهای جمعی مانند ایوان و حیاط، با برگزاری آیین‌ها و گردهمایی‌ها نهادینه می‌شد. فروتنی در سادگی ورودی‌ها و نماها و رعایت حریم‌ها، به روابط محترمانه و فروتنانه میان افراد منجر می‌گشت. امیدواری از طریق نورگیری مناسب، گشودگی فضاها و پویایی معماری، نشاط و نگاه مثبت به آینده را تقویت می‌کرد. صداقت نیز در نظم، وضوح عملکرد و طراحی بی‌پیرایه فضاها، به شکل‌گیری روابط صمیمی و شفاف میان اعضای خانه و جامعه کمک می‌نمود. این مفاهیم، در قالب کالبد معماری، به سبک زندگی اخلاقی محور جهت می‌دادند.	ارتباط معماری با مفاهیم اخلاقی و اجتماعی

منبع: مطالعات نوپسندگان، ۱۴۰۴.

خانه به‌منزله بازتابی از جهان‌بینی انسان، نه‌تنها مکانی برای زیست، بلکه بستر شکل‌گیری و تبلور روابط انسانی در چهار بعد اصلی ارتباط با خود، خداوند، دیگران و طبیعت است. بررسی تطبیقی میان خانه‌های سنتی ایران، به‌ویژه نمونه‌های قاجاری، و خانه‌های معاصر، نشان می‌دهد که تحولات فضایی و نگرشی در معماری، تأثیر مستقیمی بر کیفیت این روابط نهاده است. مجموع یافته‌ها حاکی از آن است که معماری خانه‌های قاجاری، فراتر از جنبه‌های کالبدی، به‌عنوان بستری رفتاری و روان‌شناختی در شکل‌دهی و ارتقای روابط انسانی نقش مهمی ایفا کرده است. در ادامه، به مقایسه خانه‌های سنتی (دوره قاجار) و معاصر در زمینه روابط چهارگانه انسانی پرداخته خواهد شد.

ارتباط فرد با خود: خانه‌های سنتی با بهره‌گیری از فضاهای نیمه‌خصوصی و عناصر آرامش‌بخش چون ایوان، نور ملایم، و مصالح طبیعی، محیطی برای درون‌نگری، خودشناسی و آرامش روانی فراهم می‌ساختند. این در حالی است که در خانه‌های معاصر، افزایش تراکم، حذف خلوتگاه‌ها و سلطه فناوری‌های صوتی و تصویری، فرصت‌های تأمل فردی و رشد درونی را به‌شدت کاهش داده‌اند.

ارتباط فرد با خداوند: در معماری سنتی، فضا واجد قداست بود؛ جهت‌گیری به‌سوی قبله، حضور نور و آب به‌عنوان نمادهای الهی، و تخصیص فضاهایی برای عبادت، خانه را به محلی برای تقرب معنوی تبدیل می‌کرد. در مقابل، معماری معاصر با رویکرد عملکردگرایی صرف، اغلب از عناصر قدسی تهی است و نقش خانه در پاسخ‌دهی به نیازهای روحی و دینی انسان کمرنگ شده است.

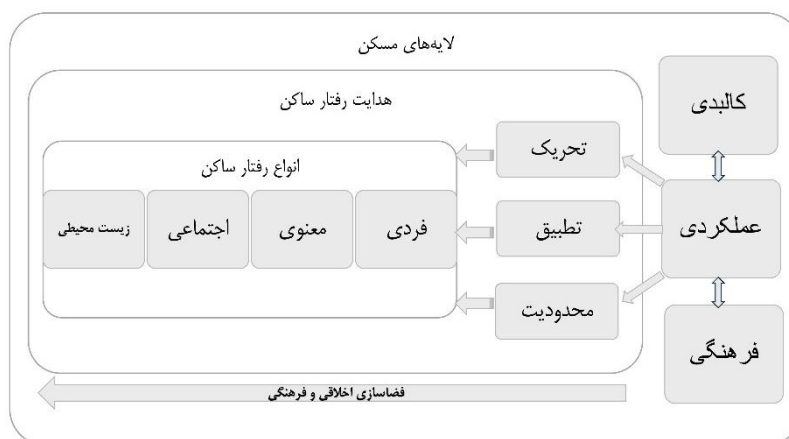
ارتباط فرد با دیگران: خانه‌های سنتی با سازمان فضایی مبتنی بر جمع‌گرایی، فضاهایی چون حیاط، ایوان، مطبخ و اتاق‌های چندمنظوره را برای تقویت تعاملات خانوادگی و اجتماعی در نظر می‌گرفتند. در مقابل، خانه‌های معاصر با تأکید بر حریم‌های فردی، کوچک‌شدن فضاهای عمومی و گرایش به فردگرایی، زمینه مشارکت و تعاملات اجتماعی درون‌خانوادگی را تضعیف کرده‌اند.

ارتباط فرد با طبیعت: در معماری سنتی، طبیعت بخشی از زندگی روزمره بود؛ حیاط مرکزی، باغچه، درختان میوه و حوض نه فقط عناصر زیبایی‌شناسانه، بلکه واسطه‌ای برای تجربه زیسته با جهان طبیعی و پیوند قدسی با خلقت بودند. در خانه‌های معاصر، طبیعت غالباً به سطحی‌ترین نمونها تنزل یافته و نقش تربیتی و معنوی آن کاهش یافته است.

خانه‌های سنتی ایران، با ساختاری هماهنگ با ارزش‌های معنوی، اجتماعی و محیطی، بستری برای تربیت انسانی در سطوح گوناگون ارتباطی فراهم می‌ساختند. در حالی که معماری معاصر، به واسطه افراط در کارکردگرایی و غفلت از ابعاد روان‌شناختی و فرهنگی، موجب گسست در پیوندهای اصیل انسانی شده است. بازاندیشی در معماری مسکن معاصر با الهام از اصول نهفته در معماری سنتی، نه به عنوان یک بازگشت تاریخی، بلکه به عنوان راهکاری آینده‌نگر برای ارتقاء زیست انسانی اهمیت دارد و می‌تواند زمینه‌ساز بازسازی معنا، آرامش و کیفیت در زندگی انسان امروز باشد. در واقع، بازگشت به حکمت معماری سنتی، یا به عبارتی بازخوانی و تلفیق مؤلفه‌های معنادار معماری سنتی در طراحی خانه‌های معاصر، می‌تواند راهبردی برای ارتقای کیفیت زندگی و بازسازی روابط انسانی در محیط سکونت امروزی باشد.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادات

یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که مسکن سنتی، به‌ویژه خانه‌های قاجاری شیراز، واجد ساختاری سه‌لایه‌ای (کالبدی، عملکردی، فرهنگی) است که در تعامل با یکدیگر، به هدایت و شکل‌دهی رفتارهای انسانی کمک می‌کنند. این معماری، نه تنها بستر زیستی، بلکه عامل مؤثری در تنظیم روابط انسان با خود، دیگران، طبیعت و امر قدسی است. بهره‌گیری از این الگوها در معماری معاصر می‌تواند به ارتقاء کیفیت زیستی، پایداری فرهنگی و تعمیق روابط انسانی بینجامد. بر این اساس، راهکارهای زیر پیشنهاد می‌شود.

شکل ۲- مدل مفهومی پژوهش منبع: مطالعات نویسندگان، ۱۴۰۴

تقویت لایه فرهنگی در طراحی معاصر: طراحی فضاهای معنادار متناسب با ارزش‌های بومی و اخلاقی جامعه، نظیر مکان‌هایی برای عبادت، تأمل یا تعامل اجتماعی، و احیای فضاهای باز و نیمه‌باز همچون حیاط و ایوان، برای ارتقاء پیوند با طبیعت و اجتماع. **توجه به مکانیسم‌های تأثیر معماری بر رفتار:** تحریک رفتارهای مثبت، با استفاده از نور طبیعی، نمادهای فرهنگی و سازماندهی فضا برای تقویت رفتار؛ تطبیق فضایی با نیازهای ارتباطی از طریق طراحی منعطف برای پاسخ به نیازهای ارتباطی متنوع در سطوح مختلف حریم و اعمال محدودیت‌های فضایی برای حفظ حریم و تنظیم روابط از طریق تعریف مرزهای فضایی جهت حفظ حریم خصوصی و تنظیم روابط اجتماعی.

تقویت ارتباط با طبیعت و محیط زیست: تلفیق عناصر طبیعی مانند فضای سبز، آب‌نما و نورگیر در طراحی مسکن و توجه به جهت‌گیری اقلیمی و فرهنگی فضا (مانند قبله)، برای ارتقای سلامت روانی و زیستی. **پشتیبانی از روابط اجتماعی و حس تعلق جمعی:** طراحی فضاهای مشترک برای تعامل، مشارکت و برگزاری مناسبت‌ها، همراه با رعایت سلسله‌مراتب فضایی برای توازن میان استقلال فردی و ارتباط جمعی.

توجه به ابعاد معنوی و روان‌شناختی: ایجاد فضاهایی برای خلوت، تأمل و تجربه سکون، همراه با به‌کارگیری نمادهای فرهنگی و دینی برای تقویت حس معنا، آرامش و هویت.

در نهایت، طراحی معماری معاصر با الهام از آموزه‌های سنتی و تمرکز بر روابط انسانی، می‌تواند به خلق زیست‌گاه‌هایی منجر شود که نه تنها پاسخ‌گوی نیازهای مادی، بلکه زمینه‌ساز پایداری فرهنگی، معنوی و اجتماعی در زندگی شهری امروز باشند.

منابع

- ایبائی، محسن.ر.، و پورمند، حسنعلی. (۱۴۰۱). مفهوم خانه در نظریه‌های پدیدارشناسانه کریستین نوربرگ-شولز در چارچوب جایگاه مسکونی (مطالعه موردی: خانه تاریخی بروجردی کاشان). فصلنامه پازند، ۱۶(۶۰)، ۵-۳۰. <https://civilica.com/doc/1576065> یا JR_PAZAND-16-60_001.
- اکبری، مریم، بهبهانی، رضا، و ایرانی‌بهبهانی، هما. (۱۴۰۰). تفسیر معماری خانه‌های درونگرای ایرانی بر مبنای منظر ذهنی در روایت زندگی (با تأکید بر رستاخیز خاطره و تئوری مویوس)، فصلنامه پژوهش معماری اسلامی، ۹ (۴) 141-160. doi:10.52547/jria.9.4.9
- اخوات، هانیه. (۱۳۹۴). بررسی نقش آیات قرآنی و احادیث شیعه در شکل‌دهی ساختار فیزیکی مسکن سنتی. فصلنامه مطالعات شیعی، ۱۳(۵۲)، ۱۹۱-۲۳۴. https://www.shiitestudies.com/article_24217.html
- آسیایی، محمد. (۱۳۹۲). شناخت و بیان محیط شهری: جلد اول (چاپ دوم). تهران.
- بازایی، محمد، قاسمی سیجانی، مریم، شجاعی، علیرضا، و مداحی، سیدمهدی. (۱۴۰۰). بررسی تغییرات سبک زندگی و تأثیر آن بر ساختار معماری و سازمان فضایی خانه‌های بومی (مطالعه موردی: خانه‌های قاجار و پهلوی شیراز). جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۱۱(۴۲)، ۷۱-۴۵. 20.1001.1.22286462.1400.11.2.3.3
- برهمن، سارا، پروا، محمد، و نصر، طاهره. (۱۳۹۹). بررسی مسکن از منظر نشانه‌شناسی: مطالعه موردی خانه‌های قاجاری و مجتمع‌های مسکونی معاصر شیراز. معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، ۳۱(۱۳)، ۳۱-۵۲. 10.22034/aaud.2020.113257 <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1689914>
- دانشگرمقدم، گلرخ، و اسلام‌پور، مرمر. (۱۳۹۱). تحلیل نظریه قابلیت محیط از دیدگاه گیبسون و بازخورد آن در مطالعات انسان و محیط مصنوع. معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، ۹۲(۹۲)، ۷۳-۸۶. https://www.armanshahrjournal.com/article_33213.html
- دیباچ، موسی. (۱۳۹۵). آگاهی تاریخی معماری ایرانی (چاپ اول). تهران: دفتر مطالعات فرهنگی.
- امامقلی، عقیل، ایوازیان، سیمون، زاده‌محمدی، علی، و اسلامی، سیدغلامرضا. (۱۳۹۱). روان‌شناسی محیطی: سرزمین مشترک معماری و علوم رفتاری. پژوهش‌های کاربردی در علوم رفتاری، ۴(۱۴)، ۲۳-۴۴. <http://noo.rs/oaBEd> یا <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1336550>
- حقایق، مریم، کشمیری، هادی، موحد، خسرو، و تقی‌پور، ملیحه. (۱۴۰۲). تحلیل سلامت شهروندان با رویکرد جامعه‌محور در مسکن شهری شیراز. محیط شهری؛ برنامه‌ریزی و توسعه، ۹(۳)، ۶۸-۵۶. 10.30495/juepd.2022.1959175.1076 <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/2105249>
- حنیف، احسان. (۱۳۹۷). مفهوم سکونت و تأثیر آن بر حیات خانه‌های ایرانی: مطالعه موردی خانه‌های قاجاری کاشان. فصلنامه علمی اندیشه معماری، ۴(۴)، ۳۱-۴۴. 10.30479/at.2018.1536
- کدخداحمدی، امیر، دولت‌آبادی، فریبرز، کابلی، هادی. (۱۳۹۹). تجلی جهان مکان در معماری مسکونی هورامان تخت (از منظر هستی‌شناختی). اندیشه معماری، ۴(۸)، ۱۲۰-۱۳۴. 10.30479/at.2020.11841.1349
- لطیفی، محمد، مهدوی‌نژاد، محمدجواد، یاناکونه، جولیان، و پیمنتا دو واله، کلارا. (۱۴۰۳). الگوی آینده معماری اسلامی با خوانش اصول طراحی در خانه‌های بومی قاجاری. مطالعات هنر اسلامی، ۱۸(۴۲)، ۳۲۷-۳۴۲. <https://doi.org/10.22034/ias.2021.296807.1673342>
- مداحی، سیدمهدی، اسفندیانی‌مقدم، الهه، عباسی، لیلا، و بمانی نائینی، مونا. (۱۳۹۸). تحلیل مقایسه‌ای نقش فضاهای نیمه‌باز مسکونی در شکل‌دهی سبک زندگی و نظام‌های رفتاری در خانه‌های بومی گذشته و مدرن: مطالعه موردی مشهد. معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، ۱۱(۲۵)، ۱۴۹-۱۶۱. https://www.armanshahrjournal.com/article_85083.html
- معمودی، عبدالله. (۱۳۹۲). سبک زندگی ایده‌آل بر اساس رویکرد رابطه‌ای (رابطه انسان با خود، خداوند، دیگران و طبیعت). ویژه‌نامه سبک زندگی، ۴ (۱۳)، ۱۲۵-۱۴۲. <https://doi.org/10.22054/qccpc.2013.6088>
- معمودی، ع. (۱۳۹۴). چشم‌انداز شخصیت رابطه‌ای با تأکید بر منابع اسلامی. مطالعات انسانی دینی، ۱۲(۳۴)، ۵۱-۶۹. https://raj.smc.ac.ir/article_20864.html
- معمودی، محسن، ندیمی، حمید، و ثقفی، محمودرضا. (۱۳۹۶). درباره کاربرد مفهوم «قابلیت محیط» در طراحی و ارزیابی محیط ساخته‌شده. صفه، ۲۷(۲)، ۳۴-۲۱. 20.1001.1.1683870.1396.27.2.2.4
- مرتضوی، شهناز، (۱۳۸۰). روان‌شناسی محیط و کاربرد آن. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

- نصر، طاهره. (۱۳). معماری و شهرسازی شیراز در دوره پهلوی. تهران: روزنه کار.
- نصر، طاهره. (۱۴۰۱). لزوم توجه به جایگاه «حکمت اسلامی» در برنامه‌ریزی شهری و معماری برای مطالعات آینده در الگوی پیشرفت اسلامی-ایرانی. فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۱۲(۴۶)، ۱۹۴-۲۰۹. <https://doi.org/10.30495/jzpm.2022.30128.4076209>.
- رشیدکلیور، حجت‌الله، عباسزاده‌دیز، فاطمه، اکبری، حسن، شاهرودی‌کلور، مرضیه. (۱۳۹۸). بررسی حس مکان بر اساس شاخص‌های فیزیکی و غیر فیزیکی در خانه‌های مستقل و آپارتمانی (مطالعه موردی: تبریز). مجله جغرافیا و توسعه شهری، ۶(۲)، ۱۹۵-۲۱۵. <https://doi.org/10.22067/gusd.v6i2.83145>.
- رپاپورت، آموس (۱۳۹۲). انسان‌شناسی مسکن (خ. افضلیان، مترجم). تهران: کتابکده کسری. (اثر اصلی به زبان انگلیسی منتشر شده است.
- رپاپورت، آموس. (۱۳۹۲). معنای محیط ساخته‌شده (ف. حبیب، مترجم). تهران: شرکت برنامه‌ریزی و پردازش شهری.
- رزم‌آهنگ، و حیده، کشمیری، هادی. (۱۴۰۲). ارزیابی و بررسی نقش مؤلفه‌های کالبدی محیطی بر سلامت روان ساکنان مجتمع‌های مسکونی. مطالعات معماری مدرن، ۷(۳)، ۷-۲۱. https://arch.fatemiyehehshiraz.ac.ir/article_725710.html.
- صادقی‌پی، گیتی. (۱۳۹۹). جایگاه و نقش معماری اسلامی در تمدن اسلامی. پژوهش نوین در فقه و حقوق خانواده، ۱(۱)، ۵۲-۷۰. https://jflw-rey.whc.ir/article_90.html.
- صادق‌لو، طاهره، احمدی، سودابه، محمودی، حمیده. (۱۳۹۸). تحلیل تأثیر کیفیت مسکن بر سلامت ساکنان روستایی (مطالعه موردی: بخش روستایی شان‌دیز). فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی روستایی، ۸(۳)، ۵۹-۸۰. 10.22108/sppl.2016.21625.
- شاهچراغی، آزاده. و بندرآباد، علیرضا. (۱۳۹۶). محیط پیرامون: کاربرد روان‌شناسی محیط در معماری و شهرسازی. تهران: جهاد دانشگاهی، سازمان تهران.
- وفاداری کمارعلیا، داوود، نظم‌فر، حسین، حامی، احمد، و یزدانی، محمدحسن. (۱۴۰۳). تحلیل و شناسایی شاخص‌ها برای برنامه‌ریزی و طراحی منظر شهری شاداب. مجله مطالعات توسعه پایدار شهری و منطقه‌ای، ۵(۴)، ۶۹-۸۶. http://www.srds.ir/article_211617.html.
- وثیق، بهزاد. و پشتوتنی‌زاده، آزاده. (۱۳۸۸). مفاهیم مسکن در آیات قرآن و روایات اسلامی. مسکن و محیط روستایی، ۵۰-۶۵. <http://jhre.ir/article-145-fa.html>.
- ولیزاده اوغانی، محمدباقر. و همایون، سیدساجد. (۱۴۰۰). چالش‌های معماری و شهرسازی در ایران از منظر اخلاق اسلامی (مطالعه مقایسه‌ای معماری سنتی و معاصر). مهندسی ساختمان و علوم مسکن، ۱۴(۱)، ۱-۱۱. https://behs.bhrc.ac.ir/article_140255.html.

